

ДИПЛОМАТИЧНІ ТРАДИЦІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

I. МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Дипломатичні традиції на українських землях сягають глибини віків і пов'язані зі становленням та розвитком Київської Русі. Як свідчать історичні джерела, значення Київської Русі у світовій історії було велике. Вона відіграла значну роль у формуванні політичної мапи середньовікової Європи.

Київська Русь належала, поряд з імперією Карла Великого, до найзначніших та історично найпродуктивніших державних утворень раннього європейського середньовіччя, була першорядним за значенням центром цивілізації в східній частині континенту. Визначившись у XI-XII ст. як європейська держава, вона розвивала різнобічні зв'язки не тільки з Візантією та південними слов'янами, а й з країнами Західної Європи. Як констатують дослідники, в тому числі й західні, Русь, розташована на найважливіших торговельних шляхах того часу, включала низку нових вузлових торговельно-економічних центрів, які виникли після занепаду тих, що склалися в пізній античності (на берегах Середземного моря). В новій системі торговельних шляхів важливе місце належало Балтійському й Чорному морям, а також шляхові «з варяг у греки», який їх пов'язував, шляху, що проходив по руських землях. Із сухопутних торговельних шляхів один із найважливіших ішов тоді від Києва на Захід, через Краків і Прагу в південну Німеччину, до міста Регенбурга, важливого в ті часи торгового центру на Дунаї. Неабияке значення мала на той час і Волга, якою пролягав торговельний шлях до Центральної Азії. Таким чином, Русь, перебуваючи на перехресті важливих торговельних шляхів, була пов'язана «з усіма сторонами світу».

Значний вплив на Київську Русь мало сусідство з Візантією, яка намагалась залучити могутню Київську Русь до своєї політичної системи і тим самим, по-перше, послабити небезпеку, що загрожувала Імперії з її боку, а по-друге, - використати русів у власних інтересах. В основі східноєвропейської політики Константинополя лежало бажання шляхом цювання одних народів на інші відволікати їх від нападів на Візантію. З іншого боку, візантійські політики розглядали хрещення Київської Русі як опосередковане визнання васальної залежності від Імперії, Але така політика Візантії по відношенню до Київської Русі не досягла успіху. Київські князі зуміли зберегти свободу і, більш того, Ярослав Мудрий в 1043 р. здійснює морський похід на столицю Імперії, а в 1051 р. розриває і церковні зв'язки з константинопольським патріархом, обравши на соборі руських єпископів руського митрополита Іларіона.

Після хрещення міжнародні зв'язки Київської Русі значно розширилися і зміцніли. Київ встановив відносини з багатьма країнами Середньої Європи як рівний і повноправний член християнського товариства. Русь наприкінці XII ст. не мала жодного грізного ворога, який становив би для неї серйозну воєнно-політичну загрозу чи небезпеку. Як зазначається в одному з літописів Володимир Святославович «жив з князями окольными в мирі - з Болеславом польським і з Стефаном

Угорським, і з Андріхом (Ідальріхом) чеським, і були між ними мир та любов».

Міжнародні відносини Київської держави знаходили своє відображення в договорах, що уклалися київськими князями з сусідніми державами. Зберіглось три договори з греками князів Олега (911 р.), Ігоря (945 р.), та Святослава (971 р.), але в джерелах згадується і про інші договори з Візантією та волзькими болгарами

Окремо слід зазначити про такий компонент тогочасної дипломатії як міждинастичні шлюби. Так, хоча наші предки знали політику сили, політику меча, вони намагалися досягати миру, укладати угоди, домагатися порозуміння з іншими народами, - зокрема будувати свою «міжнародну політику» і на таких засадах як шлюбна.

Політичні відносини скріплювались шлюбними союзами. Вважається, що першим руським князем, який поріднився з правителями інших держав, був великий київський князь Володимир Святославович. Однак, за твердженням деяких дослідників, дружина київського князя Ігоря, княгиня Ольга, була болгарською царівною на ім'я Єлена. Якщо це так, то першим був Володимирів дід - князь Ігор. Болеслав Хоробрий, князь польський сватався до дочки Володимира Передслави; його наступник Казимір був одружений з другою дочкою Володимира Марією. Але найбільших успіхів на цьому терені досягнув Ярослав Мудрий, якого називали «тестем Європи». Так, його молодша дочка Анастасія була дружиною угорського короля Андрія, старша, Єлизавета, - відомого норвезького короля Геральда Гардрада, ще одна дочка Ярослава, Ганна, стала королевою Франції. Сам Ярослав був одружений з дочкою шведського короля Олафа - Інггердою.

Загальна ж кількість міждинастичних шлюбів руських князів та князівен з кінця X до кінця XIII століть, як зазначають дослідники, перевищувала сотню. З них понад 30 складали русько-польські шлюби, на другому місці за кількістю (більше 15) - русько-половецькі шлюби, далі йдуть русько-угорські, русько-візантійські та русько-німецькі - більше 10, було також укладено по кілька русько-грузинських, русько-шведських, русько-осетинських, русько-болгарських, русько-данських, русько-литовських, русько-норвезьких шлюбів та по одному русько-англійському, русько-французькому, русько-австрійському та русько-хорватському.

Наведені дані свідчать про те, що Русь у своєму політичному житті значною мірою була пов'язана із Західною Європою. В усякому разі ці династичні зв'язки, разом з участю Київської Русі в європейських дипломатичних комбінаціях, коаліціях і війнах свідчать, що на той період вона входила в європейську державно-політичну систему і усвідомлювала себе частиною цієї системи. Київська Русь жила напруженим міжнародним життям, а її зовнішня політика XI-XII ст. - це передусім, «рух великої європейської держави на Захід».

Занепад Київської Русі протягом наступного періоду (XIII - перша половина XVII ст.), спричинений князівським розбратом, татаро-монгольським нашествям, відчуженням значних територій Литвою та Польщею не зважаючи на окремі намагання утримати колишню велич (Галицько-

Волинське князівство), не залишили можливості для утвердження самостійної української держави і, відповідно, проведення власної зовнішньої політики.

II. ДИПЛОМАТІЯ ЧАСІВ «КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ»

Наступний крок у розвитку вітчизняної дипломатії було здійснено через кілька століть і пов'язаний він був з національною революцією на українських землях, що розпочалась узимку 1648 р. козацьким повстанням на Запорозькій Січі. Вона увінчалась появою на політичній мапі Європи нового державного утвору - Української держави (Війська Запорозького). Становлення її спричинило істотні зміни в геополітичній обстановці в регіоні. Україна, яка до цього часу виступала здебільшого як об'єкт міжнародної політики, стає її важливим суб'єктом. Провідником національної ідеї боротьби за державну незалежність виявився найвидатніший козацький полководець, державний діяч, дипломат - Богдан Хмельницький*.

Б. Хмельницький ще до визвольної боротьби 1648-1657 рр. добре розумівся в політичній ситуації, що склалася в Європі, і збагнув місце та роль України у ній. У запорізькому війську він набув досвіду міжнародних відносин, оскільки козацтво здавна намагалося проводити свою, незалежну від уряду Речі Посполитої, зовнішню політику. Вже будучи військовим писарем, у 1637 р., Б. Хмельницький не тільки керував військовою канцелярією, а й здійснював листування з іншими державами, вів переговори з іноземними послами (в Європі його називали канцлером).

Нагальна потреба в пошуку союзників у боротьбі проти Речі Посполитої та забезпечення гарантій для існування нової держави зумовлюють надзвичайно активну зовнішньополітичну діяльність гетьманського уряду. Польський дослідник Л. Кубаня стверджував, що «...здається, не було і дня, щоб Хмельницький не приймав чужоземних послів, дипломатичних агентів, кур'єрів та посланців і не посилав своїх»**.

В протиборстві різних держав та політичних сил у Східній та Південно-Східній Європі Б. Хмельницькому вдавалося знаходити оптимальні рішення, укладати союзи з одними або добиватися нейтралізації інших. Завдячуючи цьому, він домогся визнання України урядами Османської імперії, Кримського ханства, Англії, Венеції, Росії, Речі Посполитої, Трансильванії, Австрії, Молдавії, Валахії, Швеції.

Разом з тим, глибокий безперервний аналіз міжнародної ситуації привів його до невтішного висновку - жодна з тогочасних навколишніх держав не була зацікавлена в існуванні незалежної України. Утвердження її, з одного боку, і різке послаблення Речі Посполитої - з другого, могло б порушити співвідношення сил у Східній, Північно-Східній і Центральній Європі, що склалося внаслідок завершення Тридцятирічної війни.

У контексті розвитку геополітичних процесів перед Б.Хмельницьким поставала дилема: залишитися наодинці з Річчю Посполитою і, можливо, повністю втратити основні завоювання, чи заради їх збереження прийняти протекторат однієї з сильних держав. Такими тоді були блискуча Порта і

Росія. Іншого виходу з трагічної для Української держави геополітичної ситуації, на жаль, не існувало.

Після болісних роздумів врешті решт гетьман пріоритетно визнав можливість протекції московського царя. Зрозуміло, цей крок був вимушеним, оскільки польсько-кримський Кам'янецький договір 1653 року, який не передбачав навіть збереження за козацькою Україною статусу державної автономії в складі Речі Посполитої, ставив її перед фактом існування політичного взаєморозуміння Речі Посполитої і Кримського ханства.

Розвиток визвольної боротьби, еволюція її програмних завдань і зміна геополітичної ситуації в регіоні істотно вплинули на цілі московської політики Б. Хмельницького. Однак протягом усього періоду визвольних змагань саме стосунки з царським урядом посідали одне з пріоритетних місць у діяльності гетьманської адміністрації; саме вони певною мірою визначали напрями зовнішньої політики Чигирини в цілому. Спорадичні контакти з царською адміністрацією у 1648 р., що мали на меті насамперед нейтралізувати військові приготування Росії у зв'язку з воєнними діями на окраїнах Речі Посполитої, на початку 1649 р. набувають принципово нової якості. Поставивши перед собою завдання повного унезалежнення Війська Запорозького з-під влади польського короля, Хмельницький розглядає військовий союз із царем (поряд зі створенням протестантської антипольської ліги) як важливу передумову успішної боротьби за власний суверенітет. Крах зовнішньополітичних планів гетьмана значною мірою зумовив Зборівське фіаско 1649 р., а останнє, в свою чергу, спричиняє значне охолодження у стосунках з Москвою. Проте політичні реалії початку 50-х років змушують українське керівництво наполегливо шукати сильних і надійних союзників у боротьбі з Польщею. Тому укладення Переяславсько-Московського договору 1654 р. стало значним успіхом української дипломатії, який дав їй можливість продовжити діяльність у царині національного державотворення. У наступні роки (незважаючи на принципові розбіжності в оцінках сторонами засад двосторонніх відносин, суперечності щодо підпорядкування відвойованих у Речі Посполитої земель, концепції зовнішньополітичної орієнтації) Хмельницький проводить гнучку політику щодо Москви, прагнучи зберегти мілітарний союз із царем, наповнити його новим змістом і водночас доповнити домовленостями з іншими державами, зацікавленими у створенні антипольської коаліції.

Аналіз зовнішньополітичної діяльності України після укладення Переяславсько-Московської угоди 1654 р. дає можливість стверджувати, що боротьба з Річчю Посполитою продовжувала залишатись пріоритетним завданням української зовнішньої політики. В той же час, дві хвилі геополітичних перегрупувань в Центрально-Східній Європі, а саме: перехід Криму в табір союзників Речі Посполитої та оголошення останній війни Швецією - творять у регіоні принципово нову геополітичну реальність. В нових умовах основним методом реалізації поставленого українським керівництвом завдання визначаються наступальні українсько-російські військові операції, здійснювані в рамках Угоди 1654 р. Одночасно, з

метою гарантування безпеки південних кордонів активізуються дипломатичні контакти з Оттоманською Портою та Придунайськими князівствами. У відносинах з Кримом превалюють методи опосередкованого тиску (через Стамбул) та військової блокади силами південних полків, запорожців, а також донських козаків і калмиків, що перебували на службі московського царя. Як один з пріоритетних напрямів української зовнішньої політики розглядається курс на військову кооперацію з Швецією. Разом з тим, успіхи шведів ще більше ускладнюють геополітичну ситуацію в регіоні. Легкість здобутих ними перемог і, що саме головне, їх суспільно-політичне тло (добровільне визнання польською шляхтою протекції Карла X Густава) ускладнюють діалог України зі Швецією, обумовлюють появу ультимативних вимог керівництва останньої щодо обмежень ареалу поширення козацьких впливів. Конфлікт інтересів сторін, що розвивається на тлі наростання напруження в українсько-російських відносинах і вторгнення кримських орд у південні райони України, обумовлюють відхід українських військ з Галичини. Водночас, шведський фактор уможлиблює відновлення союзних відносин між Україною та Кримом. Уклавши угоду з ханом, Б. Хмельницький робить спробу впровадити в життя біполярну модель зовнішньополітичної орієнтації України, а саме: налагодження союзницьких стосунків з Кримом при збереженні протекції московського царя.

Історія взаємовідносин запорозьких козаків з кримськими татарами свідчить, що періоди боротьби між ними часто змінювалися політичним та економічним співробітництвом.

У XVII столітті це значною мірою зумовлювалось зовнішньополітичними чинниками. Зокрема, мирні угоди, укладені на той час між Російською державою і Османською імперією, стали причиною кардинальної зміни політичних відносин Запорізької Січі з Кримським ханством. Так, у грудні 1699 р. в хорватському місті Карловичах було підписано дворічне перемир'я, згідно з яким на кордоні двох держав мали припинитись бойові дії, розбої, грабежі, а всі порушники мирних угод підлягали покаранню.

На зустрічах у Константинополі представники Росії і Туреччини проводили переговори з низки питань, що стосувались Запорізької Січі та Кримського ханства. Зокрема, обговорювалась проблема існування містечок-фортець на Дніпрі, що були захоплені російсько-українськими військами в кінці XVII ст. Дискусії викликали проблеми залишення порожніми і незаселеними земель між Січчю і Очаковим.

У липні 1700 р. було підписано Константинопольський мирний договір (розрахований на 30 років), за яким козакам і татарам під страхом смерті заборонялося воювати. У випадку виникнення між ними конфліктів передбачалося всі проблеми вирішувати шляхом переговорів між прикордонними урядовцями, а значні непорозуміння в ході листування Москви і Константинополя.

Мир, необхідний Москві та Константинополю для розв'язання своїх внутрішніх та зовнішньополітичних проблем, водночас став приводом до серйозного занепокоєння запорожців своїм майбутнім. Козаки розуміли, що при виконанні мирних угод тимчасово відпала необхідність в існуванні низового війська, яке формально перебувало на службі у російського царя і за платню воювало з турками і татарами. Було очевидним, що Москва нарощувала сили, і в перспективі міг наступити

момент, коли Січ з її демократичними порядками стане на заваді подальшій російській агресії.

Як своєрідну програму-максимум тогочасної зовнішньополітичної діяльності України варто розцінювати плани Б. Хмельницького щодо створення антитурецького альянсу європейських держав (в тому числі України, Росії та Швеції), що забезпечувало б міжнародне визнання Української держави та відволікало б сили головних суб'єктів геополітичної рівноваги Центрально-Східної Європи від втручання в українські справи.

Але ці задуми були обірвані смертю Б. Хмельницького в 1657 р.

Хоча відродити Київську державу часів Ольги і Святослава правителю Козацької держави не вдалося, гетьман створив українську автономію, своєрідну напівдержаву, яка існувала до 1764 року. Незаперечна заслуга Б. Хмельницького полягає і в тому, що він серйозно реформував існуючу на той час систему суспільства і юридично закріпив суттєві положення тодішнього державного устрою.

На зміну Б. Хмельницькому приходять інші. Період гетьманування Ю. Хмельницького, Я. Сомка, І. Бруховецького, Д. Многогрішного, П. Дорошенка, М. Ханенка та частково І. Самойловича завершується падінням Чигирин в 1678 році. Це період роздроблення України, час її важких бід.

Спроба стабілізації Козацької держави на Лівобережжі (в російській протекції) та на Правобережжі помітних успіхів не принесла. Цей період тривав на Правобережжі до 1702 року, коли було придушено повстання С. Палія. На Лівобережжі він закінчився з початком Північної війни Росії зі Швецією.

Період 1720-1724 рр. - час експансивної ліквідації козацької автономії Петром I. Російський цар почав запроваджувати ту ж саму політику «закотування», яку вела щодо України Польща. Через це повстання І. Мазепи, а потім П. Орлика було закономірною реакцією козацтва на такі дії.

Зі смертю П. Полуботка та ув'язненням його прибічників починається період правління Малоросійської колегії. Петро I провадив ліквідацію Козацької держави за польською схемою, але жорстокішими та брутальнішими методами. Цей процес продовжився до 1727 року, тобто до відновлення гетьманства.

Не зважаючи на спроби гетьманів Данила Апостола (1727) та К. Розумовського (1764) реанімувати Козацьку державу, вона агонізувала. Не увінчались успіхом дипломатична війна Пилипа та Григора Орликів з Росією із еміграції та їхні спроби організувати антиросійську коаліцію європейських держав, що допомогло б відновити Козацьку державу й гарантувало б її свободу та незалежність. Перехід Запорізької Січі під царський протекторат позбавив П. Орлика мілітарного скріплення його планів. Завершився цей період падінням Козацької держави.

Інтернет :http://www.ukrainesf.com/index_ua.htm